

РЕЦЕНЗІЇ

Баберовскі Йорг

Червоний терор: Історія сталінізму / Пер. з нім. – К.: КІС, 2007. – 280 с.*

Праця завідувача кафедри історії Східної Європи Берлінського університету ім. Гумбольдта професора Йорга Баберовського (Jorg Baberowski) наприкінці минулого року вийшла одночасно в Москві (російською) й Києві (українською). Уперше книга була опублікована в 2003 р. в Німеччині й мала несподіваний успіх, у т. ч. комерційний. Після цього монографію переклали чеською, а зараз готується англійське й польське видання¹. Інтерес, який викликає це дослідження по обидва боки колишньої залізної завіси, диктує необхідність розповісти про цю книгу докладніше.

Праця, яка базується в основному на опублікованих дослідженнях і, частково, на документах з РДАСПІ, поділяється на п'ять розділів: «Дорога до сталінізму (1850–1922 рр.)», «Затишшя перед бурєю (1922–1928)», «Культурна революція (1920-ті – 1930-ті рр.)», «Терор (1930-ті рр.)», «Війна і післявоєнний період». У вступі стверджується, що «сталінізм був цивілізацією ненависті і ворожнечі» (с.7; тут і далі у дужках посилання на українське видання), а у самій книзі робиться спроба збагнути, пояснити і описати сталінщину.

У першій главі («Історичний контекст») першого розділу Й.Баберовський описує, образно кажучи, «сни Російської імперії», які «породили всім відомих чудовиськ». Друга і третя глави присвячені революції і громадянській війні. На думку дослідника, більшовики стали новаторами, запровадивши принцип знищення цілих груп людей, які мали певні формальні ознаки («Ворог не знав, що він – ворог; ворог існував лише в головах комуністів» (с.31)). Ще в роки громадянської війни чекіст Лацис «проголосив символ віри сталінізму: завданням революції є знищення колективного ворога, як бур'яну, і звільнення таким чином суспільного організму від зарази». Російська революція стала прологом тоталітарної епохи, вона була первородним гріхом, який дав життя сучасним (тоталітарним) диктатурам і ідеологіям. Вона пов'язала «щастя» одних людей із фізичним знищенням інших людей і цілих суспільних груп (с.32–33). Роки непу розглядаються не стільки як етап пошуків подальших шляхів розвитку країни (теорія про змарновані перспективи однопартійного режиму з ринковою економікою зараз досить популярна в російській історіографії), а як «інкубаційний період сталінізму» (с.44). За твердженням Й.Баберовського, непом було невдоволене селянство, зокрема, через високі ціни на промтовари і завищений продподаток. Були розчаровані робітники, які побачили повернення «буржуазних спеців» і «білоручок», знов стикнулися з безробіттям і відчували своє незадовільне соціальне становище. Нову економічну політику не сприймали молоді і не лише молоді комуністи, які гостро переймалися із приводу своєї злиденності поряд із «жирними непманами» (мовляв, «за що боролися?»). Нарешті, неп був неприйнятний і для номенклатури (політбюрократії), яка щойно зароджувалася, адже він породжував згада не невдоволення, а також створював прошарок заможних і самостійних, а, отже, неконтрольованих людей. Таким чином, на зміни чекали всі, і Сталін багато в чому скористався загальним невдоволенням населення для того, щоб почати будувати вже особисто для нього зручну модель. Будувати завдяки й за допомогою терору.

Найбільша терористична акція сталінізму – винищування голодом мільйонів селян у 1932–1933 рр. – проводилася з відома політбюро, до якого доходили відомості навіть про людодіство. Характерно, що коли В.Молотову надійшло подібне повідомлення, де також указувалося, що голодують робітники в містах Умань і Житомир, він визнав важливим обговорення саме голоду пролетарів, підкресливши ці пропозиції в тексті й відправивши документ до архіву. Сам Й.Сталін одержав записку про жахіття, які коїлися у Казахстані – на відповідному документу є його помітки. Однак нічого для припинення цієї вакханалії терору зроблено не було. До долі селян і кочовиків, в яких відібрали все продовольство, Й.Сталінові й компанії було як мінімум байдуже (с.102–103).

Терор не припинявся ані на день – і під час короткої «передішки» 1934–1936 рр. були репресовані десятки тисяч людей із найрізноманітніших соціальних груп. Навіть

* Рецензія написана завдяки фінансовій підтримці фонду Герди Генкель (Gerda Henkel Stiftung, Duesseldorf).

стахановщину Й.Баберовський розглядає не лише як спосіб експлуатації робітників, але як інструмент нагнітання соціальної напруги між пролетарями, інженерами і керівництвом підприємств – напруги, що частенько розв’язувалася терористичними методами.

1937–1938 рр. стали кривавою оргією, яка проводилася за конкретними вказівками політбюро (планування і рознарядки). Окрім цього, Й.Сталін особисто переглядав списки десятків тисяч людей, і своїм підписом відправляв їх на смерть, у тому числі навіть найближчих соратників по партії, колишніх друзів і спільників. Не рятувало навіть покаєння, як, наприклад, М.Бухаріна, який благав його не вбивати, а кинути в табір, обіцяючи відкрити в ГУЛАГУ театр і картинну галерею (с.127).

Та модель суспільства, яку вибудував «вождь» за допомогою вбивства мільйонів людей, не відрізнялася прогресивністю: «Сталінський Радянський Союз був феодальною державою особистих зв’язків, яким правила пануюча кліка і її оточення. Провінційні лідери були сталінськими васалами, і якщо вони цілком підкорялися вождеві, їм дозволялося утримувати власну феодальну мережу» (с.133).

Автор відзначає, що і всесвітньо відомий радянський інтернаціоналізм був усього лише сталінською фікцією, фантомом (с.163)². Якщо навіть не брати до уваги радянського ура-патріотизму, що доходив до шовіністичного екстазу (пригадаємо вірші М.Кульчицького: «Только советская нация будет, только советская нация – люди»), то репресії, що проводилися не лише за соціальним принципом, але і за ознакою етнічного походження, свідчили про певний, цілком практичний, радянський расизм. Про це ж свідчить і запровадження в паспорті графі «Національність» з її автоматичною передачею у спадок. Як згадувала американка Мері Ледер, яка приїхала у СРСР в 1930-х рр., москвичі досить безцеремонно і з упередженням ставилися до етнічного походження своїх сусідів: «Ти знаєш вірменина, який живе на другому поверсі?», «... татарина з ливарного цеху?», «... ассірійця, який чистить взуття?», «... грузина-учителя?» (с.163). Навіть зараз на всьому пострадянському просторі серед населення панують ці вбиті сталінщиною латентні расистські забобони, коли під національністю людини мають на увазі не рідну мову, а «визначають» її за прізвищем, кольором очей і волосся, формою носу, а то й узагалі за релігією батьків!

На думку Й.Баберовського, війна принципово не змінила систему сталінізму – вона показала її з раніше невідомого боку. На додаток до безперервного терору в тилу додалася війна по-сталінськи: «Солдати були гарматним м’ясом, витратним матеріалом, з ними комуністичні керівники поводитися як із худобою. Офіцери посилали своїх бійців під кулеметний вогонь ворога, віддавали їм абсурдні накази про наступ, під час якого солдати гинули, як мухи» (с.190).

Радянські народи-переможці, що побачили нормальне життя в захоплених країнах Європи, ждали припинення страждань у себе на батьківщині. За свідченням А.Сахарова, у 1945 р. люди сподівалися, «що після війни все буде добре, по-людськи, оскільки не може бути інакше». Але незабаром, за спогадами академіка, «... ілюзія розсипалася, а народ став розпадатися на атоми, танути» (с.200). Сталінщина закінчилася лише зі смертю «вождя». Фізик Ю.Орлов стверджував, що «той, по кому не пройшов цей сюрреалістичний каток, ніколи по-справжньому не зрозуміє, яким величезним звільненням було для людей хрущовське повернення до елементарної законності, до все ще тоталітарного суспільства, але яке, проте, уже не копіралося у власній крові і блювотинні» (с.214).

Відзначаючи загалом високий рівень рецензованої праці, є сенс зупинитися і на дискусійних деталях. Причинами реформ другої половини XIX ст. Й.Баберовський вважає волю освічених бюрократів, якими опанували західноєвропейські ідеї. За словами автора, «ці реформи не впливали ані з потреб, ані з традицій підданих. ... Зважаючи на безсловесність і безсилля того, що називається суспільством, інакше і бути не могло» (с.16). Що стосується традицій як причин перетворень, то будь-яка революційна зміна не може бути наслідком широкої й усвідомленої традиції – на те новації і є новаціями, щоб змінювати або взагалі заперечувати традиції. Із твердженням, що реформи не впливали з потреб суспільства, можна не погодитися – офіцерський корпус (та і не тільки) звертав увагу на необхідність створення сучасної боєздатної армії. Можливо, точніше було б говорити не про безсловесність, а про слабкість суспільства. Антикріпосницькі течії і настрої були приховані від усього світу за фасадом самодержавства, але поволі загрожували міцності цього фасаду. Ідеться не лише про радикалів, але й, наприклад, про слов’янофілів (тобто ліберальних монархістів), яких абсолютизм активно переслідував.

Виступи селян, та й фраза Олександра-Визволителя, що «краще скасувати кріпацтво згори, аніж чекати того часу, коли воно само собою почне скасовуватися знизу», свідчать про певну активність частини населення.

Деякі оцінки автора, можливо, занадто емоційні. Зокрема, в описі правової свідомості селянства Російської імперії присутнє таке твердження: «Свобода (воля) означала можливість напиватися до безпам'ятства, убивати дворян і чиновників, захоплювати чужу землю, уважаючи її своєю» (с.19). Поза сумнівом, такі настрої теж були, але чи вони визначали прагнення селян до звільнення від феодальних або бюрократичних пут? За словами Й.Баберовського, на рубежі XIX–XX ст. стосунки між владою і більшістю населення були «культурним нерозумінням, діалогом між глухими» (с.19). Чи існував будь-де й коли-небудь функціонуючий колектив, де б комунікація будувалася за таким принципом? Хоча, у цілому, з автором важко не погодитися – стабільне, поступальне, і, найголовніше, звикле до свободи суспільство не може водночас зламатися і перетворитися на казна-що лише волею жменьки очманілих відщепенців, які скористалися солідним зарубіжним ґрантом на розвиток екстремізму.

Автор вказує на рушійну силу революції – це були аж ніяк не спадкоємні пролетарі, а робітники лише за родом занять, тобто, по суті, маргіналізовані селяни («Село не розчинилося в місті, воно завоювало і підкорило місто, назавжди змінивши його обличчя. ... Страйки були жорстокими вибухами, спрямованими на встановлення справедливості в тому вигляді, як її розуміли вихідці із села, а саме – свободи від якогось ладу, який не був заснований на культурі сіла, культурі, яка заперечувала буржуазне, бюргерське суспільство» (с.20)).

Можливо, тут варто говорити не стільки про «культуру села», скільки про владні й економічні механізми, в яких був глибоко інкорпорований селянин до свого прирештя на фабрику. Іншими словами, учорашні кріпаки принесли в місто антиліберальний потенціал, що оприявнився в їхній фамільній, а то й особистій пам'яті про поміщицьке панування та громадське господарювання, тобто підсвідоме прагнення відтворити в якому-небудь вигляді феодальні порядки³. Регіони, у тому числі їх сільське населення, де не знали кріпацтва, або, що найважливіше, – громадського землеволодіння, у 1918–1920 рр. виступили проти більшовиків, а в 1929–1931 рр. – і проти колективізації, що проводилася ними.

Складається враження, що у праці інколи змішуються такі поняття, як рівень (ступінь) розвитку суспільства⁴ і його культурно-регіональні особливості, тобто буржуазна демократія з європеїзмом («Революція вибухнула як повстання фрустрованих і розлючених людей, як погром, який буквально вигнав із країни дух європейської цивілізації. ... Зникли всі буржуазні інституції: місцеве самоврядування, незалежна юстиція й університети як біотоп європейської наукової традиції» (с.25)). І представники Тимчасового уряду, і більшовики були прибічниками європейських ідей – соціалізму, у тому числі радикального марксизму. Керівники лівих партій знали європейські мови, Тимчасовий уряд схилявся до англо- і франкофілії, більшовики ж були переконаними германофілами. Невипадково основною іноземною мовою, що викладалася у середніх школах СРСР, стала німецька. Та й сам Й.Баберовський говорить про одну зі складових інтелектуального базису ленінців: «Російські комуністи були здібними учнями епохи Розуму і Просвітництва. Те, що не завершила природа, повинні були зробити людські руки» (с.11–12). Додамо до цього, що культурну європеїзацію країни комуністи продовжували і після В.Леніна – аж до 1991 р., проводячи її паралельно зі знищенням ринку і залишків суспільних інститутів буржуазного суспільства. Певною мірою їх можна вважати продовжувачами європейської антикапіталістичної традиції, яка йде ще від Платона, Томаса Мора і Томазо Кампанелли. Європа в XX ст. пережила ще дві антибуржуазні контрреволюції⁵, окрім російської – італійську⁶ та німецьку.

Не зовсім вірним видається твердження, що більшовики нічого не виграли від «антикуркульського» терору 1918–1920 рр., оскільки селяни в масі своїй повставали на півночі, півдні і сході країни в 1918–1919 рр., а в 1920–1921 рр. навіть і в Центральній Росії. Можливо, що превентивне винищування прошарків людей, які виграли від економічної свободи, тобто вміли нею користуватися, і, отже, дорожили нею, заклало довгострокову основу для створення деспотії і полегшило повне поневолення суспільства згодом, у 1928–1938 рр.

Автор описує ленінсько-сталінську культурну революцію як спробу більшовиків створити нову людину, можна навіть сказати «надлюдину», як це розуміли комуністи – як

осередок волі, талантів, ідейності, ініціативності і моральних чеснот, а також фізично привабливу. Стверджується, що сталінізм «був спробою привести у світ нову людину й видалити з нього стару людину. У російських умовах ця спроба призвела до масового терору» (с.214). Проте якими новими людьми хотіли бачити комуністи своїх підданих насправді? Наприклад, гучно проголошуючи боротьбу з пияцтвом, партія заради надприбутків у 1920–1930-х рр. посилено продавала міцні алкогольні напої населенню. На практиці в «новій» людині сталінської епохи культивувалися слухняність, безініціативність, старанність, догідливість, плазування і лють, а зовнішній вигляд переважної більшості населення СРСР наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр. міг викликати (і викликав при нечисленних контактах) у західноєвропейців або американців радше співчуття, аніж захоплення. У зв'язку із цим, можливо, у книзі недостатньо чітко показаний зазор (а, скоріше, прірва) між тим, що сталінці хотіли сказати підданам і світу про культурну революцію й еволюцію радянської людини, і тим, над чим насправді апаратники свідомо і наполегливо працювали – загнати населення країни у фактичне й ментальне кріпацтво, прикувавши людину ланцюгами нового рабства до військово-індустріальної держави.

Періодично в дослідженні трапляється думка, що постійний хаос, перманентний стан кризи і надзвичайного становища, в яке увірнувся країну своїми експериментами Й.Сталін, були не вигідні для режиму. Тим часом, якщо такі умови були створені волею цієї людини, то, можливо, саме це й було тим середовищем, тією каламутною (точніше, закаламутненою) водою, в якій «вождь» прагнув ловити свою рибку? Підвішений стан усіх членів суспільства, з одного боку, можна було використовувати для мобілізації зусиль цього суспільства, що Й.Сталін і робив, з іншого ж, він (цей стан) не дозволяв людям, зорганізувавшись, проявити нелояльність до системи та її лідера.

Назва книги, можливо, дещо завузька. У передмові автор проводить думку: «Сталінізм і терор – синоніми» (с.7). Проте, червоний мілітаризм, різке зубожіння більшості населення і деградація побутової культури, безжальна економічна експлуатація народу, яку автор обережно називає «формою внутрішнього колоніалізму» (с.107), створення держмонополії на засоби виробництва – усе це теж дуже важливі аспекти сталінської суспільно-економічної практики, і у праці всі вони так чи інакше описуються. Імовірно, маєтсья на увазі, що терор – найважливіша складова сталінізму.

Деякі слова можна сказати і про мову книги. Стиль її високий, такий, що подекуди сягає патетичних висот. Наприклад, велично звучить поняття «варварство»⁷ як прикметник та іменник, що вживається чи не через сторінку. Зрозуміло, що ментальне коріння сталінізму – не в рафінованості поетичних салонів, та і сама сталінщина – явище малоприємне, але у книзі все ж ідеться про кінець другого тисячоліття нашої ери, а не про другу половину першого тисячоліття. Потрібна також велика ерудиція і солідний гуманітарний, у тому числі філософський, базис, щоб засвоїти всю термінологію, використану в дослідженні. Імовірно, автор цих рядків недостатньо освічений і начитаний, оскільки не може збагнути фразу, яка пояснює безсилля і роз'єднаність людей у тоталітарному суспільстві: «Слідом за Фуко також можна говорити про людину як про тумблер більшовицького дискурсу, а про владу – як про дію» (с.114).

Стилістичні заперечення викликає і розділ про війну. Наприклад, твердження, що «вермахт порушив усі чинні конвенції, Червона армія відплачувала (sic! – О.Г.) тією ж монетою» (с.181). Масові порушення радянськими вояками міжнародних юридичних норм ведення війни, зокрема розстріли німецьких і не лише німецьких військовополонених, розпочалися вже 22 червня 1941 р., тож дії солдатів вермахту тут навряд чи відіграли якусь роль.

На с.181–182 стверджується: «В Одесі, у Литві і Латвії місцеве населення зі старанною слухняністю брало участь у вбивствах комуністів і євреїв, передбачаючи, що націонал-соціалісти не лише толеруватимуть такі дії, але й чекають їх». Можливо, слід було б дати більш термінологічно диференційовану картину, не змішуючи такі поняття, як «місьцеве населення» і «представники місцевого населення», або, наприклад, «частина населення».

Поразку вермахту під Москвою Й.Баберовський трактує як поразку Німеччини у війні: «Кінець бліцкригу взимку 1941 р. означав кінець завоювань націонал-соціалістів. Ніхто не знав цього краще, ніж А.Гітлер, який вірив тепер лише в те, що брак технічної й економічної переваги порівняно з антигітлерівською коаліцією буде компенсований залізною волею його солдатів» (с.180). Однак те, що СРСР міг бути і пізніше розгромлений навіть самими лише військовими методами (не кажучи вже про політичні), відкри-

то визнавав Й.Сталін. Наприклад, у знаменитому наказі №227 від 28 липня 1942 р.: «У нас немає вже тепер переваги над німцями ані в людських резервах, ані в запасах хліба. Відступати далі – означає загубити себе».

Трапляються у праці і дрібні фактичні помилки. Явно застарілим виглядає твердження про технічну перевагу «німецької військової машини» над Червоною армією в 1941 р. (с.180). Дослідження 1990–2000-х рр., здійснені на підставі раніше закритих російських архівів, дають іншу картину – шестиразова кількісна й абсолютна якісна перевага РСЧА у бронетанковій техніці; технологічний і кількісний паритет за новітніми зразками бойових літаків, доповнюваний значною кількісною перевагою радянської сторони у застарілих авіаційних моделях; технологічний паритет в артилерії, знову ж таки доповнений значною перевагою Червоної армії у кількості стволів основних калібрів. Хіба що у забезпеченні стрілецькою зброєю вермахт перебував із Червоною армією, так би мовити, на рівних. Тим більшого значення набувають згадані Й.Баберовським «морально-політичні» причини поразок сталінської броньованої армади, завданих їй порівняно невеликим, але краще організованим вермахтом.

На с.187 стверджується, що «у 1942–1943 рр. перш за все в Білорусії йшла жорстока війна частин вермахту і СС з росіянами (імовірно, маються на увазі радянські партизани, що були здебільшого білорусами – *О.Г.*), єврейськими (очевидно, маються на увазі прорадянські єврейські загони, у тому числі групи виживання – *О.Г.*), литовськими і польськими (націоналістична Армія крайова (АК) – *О.Г.*) партизанськими групами». Литовські антикомуністи створили свої партизанські формування лише в 1944 р., а в 1942–1943 рр. в радянські партизанські загони і формування АК литовське населення не вступало.

Але у цілому читати працю Й.Баберовського дуже цікаво, не в останню чергу завдяки тому, що книга є полемічно гострою. Цінність видання полягає також і в тому, що воно показує палітру дискусій про сталінізм, які точаться у західній науці вже півстоліття. На жаль, до східноєвропейського читача, навіть зацікавленого, із ряду причин – у тому числі мовний бар'єр, загальне зубожіння гуманітарної сфери, спадщину «залізної завіси» – до цього часу доносилися лише далекі відгомони цих суперечок.

Слід також сказати, що на даний момент Йорг Баберовський дійшов ряду висновків, які спростовують деякі його ж тези, оприлюднені у праці «Червоний терор». Так, у книзі 1953 р. автор позначає як «кінець війни, яку більшовики з 1920-х рр. вели проти власного населення» (с.7). Але винищення цілих соціальних груп, вигнання з країни еліти відбувалося і в 1918–1922 рр., і автор сам указує на це («У громадянській війні сталінізм проявив себе ще до сталінізму» (с.31)). Зараз Й.Баберовський вважає, що між лєнінськими і сталінськими методами принципової різниці не було⁸.

Певна суперечність є і в описі внутрішніх мотивацій «кремлівського горця» та його наближених, у тому числі щодо причин терору. З одного боку, стверджується, що «у документах Сталін постає як жорстокий, безжальний диктатор із манією переслідування» (с.11). Ця ж теза повторюється у книзі далі («...гротескна шпигуноманія і манія переслідування ... у 1930-х рр. охопила Сталіна і його прибічників» (с.77)). Думка про своєрідну параною, одержимість Коби доповнюється твердженням про його ідейність («Сталін не був владним циніком. Він вірив у те, що говорив» (с.11, 119)). З іншого ж боку, з цієї ж праці постає геть інша картина. Зокрема, стверджується, що «Сталін у жодному випадку не був божевільним і не страждав депресіями та галюцинаціями» (с.170). Та й різні угруповання в його владному апараті виглядають як співтовариство вельми суворих і не схильних до ілюзій прагматиків («Честь, вірність і зрада були поняттями (sic! – *О.Г.*), на які орієнтувалися ці чоловічі союзи. ... Сталінська модель правління була мафією» (с.13)). Зараз Й.Баберовський повністю відкинув тезу про ідейність і схиленість Й.Джугашвілі, і все більше схиляється до висновку про те, що збудована ним система влади була чимось на кшталт своєрідного паханата – сталінське політбюро було абсолютно цинічною бригадою⁹. Можливо, історики ще спробують усвідомити ту глибину лукавства і лицемірства, що були властиві цьому по-своєму унікальному організованому злочинному угрупованню. Не вірячи ні в яких «змовників» і «шпигунів», навіть зі своїми «друзями-колегами» «вождь» говорив про десятки тисяч «агентів імперіалізму», намічаючи майбутні жертви масштабного кровопускання. Розуміючи, що зараз ніхто на СРСР нападати не збирається, із членами політбюро він радився про «буржуазну загрозу», плануючи цю «загрозу» в найближчому майбутньому радикально усунути. Новий сенс у

зв'язку з цим набувають невдачі розвідок західноєвропейських країн роздобути бодай якусь достовірну інформацію про радянську правлячу верхівку – імовірно, успіхів у цій справі не було не лише через немислиму секретність, але й завдяки тотальній, усепроникній брехні.

Хочеться побажати авторові подальших успіхів в описі цієї воістину фантазмагоричної картини міжлюдських стосунків на верхівці піраміди страху й ненависті – нові висновки на основі автентичного документального матеріалу вже зроблено, а наступна книга автора вельми затребувана науковою громадськістю.

¹ Перше німецьке вид.: *Baberowski J. Der rote Terror: die Geschichte des Stalinismus.* – München: Dt. Verl.-Anst., 2003. – 287 s.; чеське вид.: *Baberowski J. Rudý teror: Dějiny Stalinismu.* – Praha: Brána, 2004. – 224 s.; російське вид.: *Баберовски Й. Красный терор: История сталинизма / Пер. с нем.* – Москва: РОССПЭН, 2007. – 280 с.

² Див. працю М.Бердяєва «Нове середньовіччя» (1923 р.), де він помилково сприйняв події 1917 р. як початок неминучого глобального кінця буржуазного суспільства. Проте публіцист інтуїтивно визначив сутність комуністичної революції як стрибок у віддалене минуле («Новим середньовіччям я називаю ритмічну зміну епох, перехід від раціоналізму нової історії до ірраціоналізму аборигенного наднаціоналізму (sic! – О.Г.) середньовічного типу»). Далі в посиланнях цитується саме цей твір філософа.

³ М.Бердяєв відзначав, що більшовицька «революція» «... у глибині своїй геть «реакційна» і є нічим іншим, як гниттям, розкладом елементів старого ладу».

⁴ Цікава вказівка М.Бердяєва на архаїчність соціальних структур Росії як на причину революції: «Про російський комунізм аж ніяк не можна міркувати в категоріях нової історії, застосовуючи до нього категорії свободи чи рівності в дусі французької революції, категорії гуманістичного світогляду, категорії демократії й навіть гуманістичного соціалізму. ... Росія ніколи остаточно не виходила із середньовіччя, із сакральної епохи, і вона якось безпосередньо перейшла від залишків старого середньовіччя, старої теократії до нового середньовіччя, нової сатанократії».

⁵ Пор. у М.Бердяєва: «Революційність» і «реакційність» так зараз переплутались, що згубилась бодай якась чіткість у вживанні цих термінів. Добу нашу я умовно позначаю як кінець нової історії й початок нового середньовіччя».

⁶ Пор. у М.Бердяєва: «І фашизм, єдине творче явище в політичному житті сучасної Європи, є в такій же мірі новим середньовіччям, як і комунізм».

⁷ Цікаво, що й М.Бердяєв не уникнув цього («Початок нової доби супроводжується варваризацією»).

⁸ *Баберовски Й. Юбилей сталинизма в Восточной Европе // <http://www.zn.ua/3000/3150/61448/>*

⁹ Там же.

**О.С.Гозун (Санкт-Петербург (Російська Федерація) –
Берлін (Німеччина))
(переклад з російської – редакція «УІЖ»)**